

“¿No te das cuenta que t’han mirao mal?”

Pràctiques d’empoderament entre les dones gitanes de La Mina.
Bruixeria i apropiació de l’espai públic com a elements d’agència
femenina

TREBALL FINAL DE GRAU D’ANTROPOLOGIA SOCIAL I CULTURAL
CURS ACADÈMIC 2014-2015

Ana Rodellas Dapena

anarodellas@gmail.com

Tutor: Alberto López Bargados

RESUM

Aquest treball constitueix una aproximació a les dones de la comunitat gitana de la Mina, per tal d'analitzar quines son les estratègies utilitzades pel seu empoderament¹ (Lagarde 1999: 86) mitjançant dos àmbits diferenciats: les pràctiques de bruixeria i la seva eficàcia simbòlica, i la apropiació de l'espai públic². Intentaré analitzar com aquestes estratègies reforcen la seva posició dins la família i la comunitat i com reforcen els llaços de parentiu entre diferents clans familiars. Arreu de l'observació de les seves pràctiques socials en l'àmbit urbà i de les diferents entrevistes mantingudes amb dones de diferents edats he pogut observar com es transmet el conjunt de pràctiques "maleïdes", tractant d'establir així un nexa que vertebrí les pràctiques de bruixeria amb la vessant domèstica i familiar i com aquest esdevé significatiu pel seu empoderament com a gitanes, dones i mares, tot i partir d'una situació de subordinació. També queda palès com el marc urbà (La Mina) on es desenvolupen les seves pràctiques socials i domèstiques i la seva ocupació esdevé un agent més i una força local no institucional que condiciona les mateixes.

PARAULES CLAU

Gitanes, La Mina, família, dones, bruixeria, espai públic, "payos", respecte.

KEYWORDS

Gypsies, "La Mina", family, women, witchcraft, public sphere, "payos", respect

ABSTRACT

This work forms an approach to the women of the gypsy community of "La Mina", a Barcelona's suburban neighborhood, Spain, in order to analyze her strategies of empowerment using two differentiated scopes: the symbolic efficiency of her witchcraft practices and the appropriation of public space. Of how these strategies reinforce its position in the family and by extension within the community while became a key in her

¹ Es fa referència a empoderament en els termes sostinguts per Marcela Lagarde " , "l'empoderament és el conjunt de processos vitals definits per l'adquisició invenció i interiorització de poders que permeten a cada dona o col·lectiu de dones, enfrontar formes d'opressió vigents en les seves vides". Traducció de l'autora. *Identidad de género y derechos humanos*, en: Guzmán Stein, Laura y Gilda Pacheco Oreamuno (Comps.). Estudios Básicos de Derechos Humanos IV. Instituto Interamericano de Derechos Humanos / Comisión de la Unión Europea. Costa Rica. 1999 p. p. 85-125.

² **Delgado, M.** (2013) "El espacio público contra la calle" a Quaderns de Recerca en Urbanisme. Barcelona. Grup de Recerca en Urbanisme, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Universitat Politècnica de Catalunya. Volum 1 pp. 12-16

everyday life, and strengthen her kinship ties between different family clans. Based on the observation of social practices in urban areas and the different interviews carried out with women of different ages I have been able to observe how is been transferred the set of “cursed” practices trying to establish a link so that vertebrae witchcraft practices with the domestic and familiar side as it becomes significant for their empowerment as a gypsy, women and mothers, even from a position of subordination. It is also evident that the urban context (“La Mina”) where they develop their practices and their social and domestic use becomes also an agent and a non institutional local force that conditions them.

INDEX

1. Introducció	3
2. Marc teòric	4
3. Metodologia	6
4. Primers contactes amb la comunitat gitana i dificultats per accedir al camp	7
5. Una mirada a la Mina. El barri com a eix principal. “Gitanos buenos, gitanos malos y payos”	8
6. Conflictes, dones i família	10
7. Llei gitana, malediccions i “mal de ojo”	12
8. Espai públic i empoderament	15
9. Conclusions	18
10. Bibliografia	19

1.INTRODUCCIÓ

*“La gitana que quié á otro
que no sea de los nuestros,
meresía que la picaran er cuerpo
con arfileres hasta que queara
como un colaor.”*

Tía Rando

La intenció d'aquest treball es oferir una mica de llum, sobre les pràctiques de bruixeria (tant les considerades “malèfiques” com aquelles de caràcter terapèutic i de sanació)³, associades amb elements sobrenaturals que legitimen la seva eficàcia entre les dones de la comunitat gitana de la Mina. Veure quina és la vessant simbòlica d'aquestes pràctiques i com es concreten i donen sentit a les mateixes. Esbrinar com des d'una situació social subalterna i d'opressió, les dones prenen veu i agència (Ortner, 2006) mitjançant la bruixeria. Entre la comunitat gitana de la Mina, tots els espais de la seva vida social estan colonitzats per les relacions de poder, i la bruixeria actua com un element més per cristal·litzar en determinades dones aquest poder. D'altre banda, l'apropiació de l'espai públic per part de les dones, tot i esdevenir reprimides o multades per les autoritats per dur a terme qualsevol pràctica laboral o d'oci que s'allunyi dels poders econòmics oligopolístics o estatals (Fernández, 2014:305), també esdevé una forma de resistència que contribueix a l'empoderament d'aquestes; posa de relleu les estructures de dominació (institucionals, familiars, de gènere) i s'aborda també com a pràctica social femenina representativa (Lagunas, 2005:132-133) La comunitat de la Mina no accepta intrusions en les seves pràctiques de manera habitual; tot i això aquest treball tractarà d'aclarir quins són els trets que caracteritzen i defineixen aquestes pràctiques traduïdes com a pràctiques socials. Al llarg del treball, es desenvolupen els aspectes teòrics directament relacionats amb gènere, empoderament, i resistències amb unes pautes metodològiques que em van apropar a la comunitat el més possible per tal d'oferir la seva visió “emic”⁴, tant pel que fa a la bruixeria com a les pràctiques en l'espai públic.

³ Nota de l'autora: Al llarg de l'article, s'utilitzarà el terme bruixeria en ambdós sentits, tant per les practiques maleides com per aquelles considerades de sanació i curació

⁴ Pike, K.L. (1979) “On the extension of etic-emic anthropological methodology to referential units-in-context” a Lembaran Pengkajian Budaya. Mèxic. Vol. 3 pp.1-36

2.MARC TEORIC

2.1 Bruixeria i pràctiques esotèriques

Les pràctiques associades a quelcom sobrenatural de la comunitat gitana sempre han estat considerades com alienes a la resta de la societat, tant pel que fa a les malediccions i “mal de ojo”, com a les arts endevinatòries: quiromància, quirologia i tarot (Clebert, P., 1985:154; Vaillant, J.A.,1959). Aquestes pràctiques son majoritàriament femenines, esdevenint una eina d’empoderament social legitimada per la comunitat alhora que una forma de situar a les *romis* [dones de qualsevol edat] en un marc determinat tant pel que fa al seu gènere com al grup d’edat. A cadascun dels grups d’edat els hi corresponen uns drets i obligacions que formen part indiscutible del principi d’autoritat (Ardèvol, E., 1987:84). D’aquí que la eficàcia simbòlica de la bruixeria sigui major en el cas de les dones grans (*tías*), i es converteix en un recurs davant les possibles agressions de membres d’altres clans o grups parentals, així com en el cas dels homes es tracta d’una violència més explícita atès que la seva força es troba en una personalitat única formada pels homes de la família que actuen de forma gregària davant el conflicte. Aquesta força com a família necessita recolzar-se en pràctiques socials legitimades com creences i tabús, d’aquí que els seus membres utilitzin amulets, facin ofrenes, maleeixin sense preguntar-se moltes vegades per que ho fan ja que son normes que els uneixen estretament al passat i als avantpassats. (Ramirez Heredia J.de Dios, 1973)

La gran majoria de dones entrevistades s’autodefineixen com a pertanyents al “culto” (pentecostal evangèlic)⁵. Consideren que les seves pràctiques oscil·len entre la superstició, allò màgic i mitològic que té una base emocional i la creença en un Deu únic i una vida després de la mort.⁶

Si considerem les pràctiques esotèriques com comunitàries i compartides hem de focalitzar la seva importància com a factor de cohesió social i que els hi es comú. Es aleshores la bruixeria un element d’integració entre dones que actua com a norma d’inclusió-exclusió en funció del grup parental de pertinença.

⁵ Iglesia Evangelista del Barrio Besós. *Nota de la autora*: Tots els noms referits a persones i institucions son pseudònims per tal de garantir el seu anonimat

⁶ Per saber més sobre el culto gitano s’ha de veure Canton Delgado, M (1999: 166-197)

2.2 Pràctiques femenines dins l'espai urbà

La preeminència del barri en el camp d'investigació fa que aquest esdevingui un espai urbà on els propòsits de producció i reproducció capitalista (Martínez Veiga, U. 1991) es fan particularment visibles en l'estructura i l'organització social de tots els residents.

Pel que fa a la vinculació de les dones gitanes amb el barri i les seves pràctiques de resistència amb l'apropiació de places i carrers, tal i com afirma Manuel Delgado (2007), no es que aquestes dones estiguin al carrer, es que elles mateixes son part de l'espai públic en que es troben⁷

“Chocho⁸, a mi no me dice nadie donde puedo estar. Que si me da la gana de estar aquí, pues estoy aquí...y me da igual mi marío, los jambos, [mossos d'esquadra] la guardia civil...(es riu)” (Saray, 34)

Les dones de la Mina, desenvolupen les seves interaccions socials amb la resta de residents de la Mina, altres famílies, “payos”, i amb el seu clan familiar als carrers com a forma d'extensió del seu espai domèstic, en molts casos provocat per la precarietat dels habitatges que formen part d'un seguit de plans urbanístics on els residents han estat real·lotjats en llars en condicions ínfimes. No hi ha un gran frontera entre dins i fora. Aleshores, els carrers, places i portals configuren un sistema extremadament dens de relacions on les dones desenvolupen una heterogeneïtat de pràctiques socials: venda ambulat, cura i criança dels infants, *roneo* [atracció dels nois per part de les adolescents], comensalitat...

La Mina, forma part de la perifèria urbana de Barcelona tot i que oficialment pertany al municipi de Sant Adrià del Besos. Amb la creació del CC Diagonal Mar aquesta zona representada i imaginada com a liminar s'ha convertit en un nou espai central per l'oci i el consum (Vecslir, 2011)

La creació de la Mina es porta a terme entre els anys 1970 y 1972 i es on es porten a terme real·lotjaments de famílies que fins aleshores vivien a barraques al barris de Can Tunis, Camp de la Bota-Pekin, Montjuic i altres nuclis xabolistes⁹ (com en el cas del nostre objecte d'estudi, provinent del Somorrostro)

⁷ Delgado, M. (2007). *“Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles”* Anagrama. Colección Argumentos. Barcelona

⁸ La expressió “chocho” amb la qual em referenciaven es la mateixa que utilitzen per adreçar-se entre elles. Quan vaig preguntar perquè, em van dir que una paya que no ha estat mare també es considerada “chocho” entre les dones de la família.

⁹ Garriga, C. (2000), *Els gitanos de Barcelona. Una aproximació sociològica*. Barcelona : Diputació de Barcelona.

David Lagunas (2000:8) afirma que aquells barraquistes eren contemplats com a inferiors a la resta de ciutadans i aquesta diferenciació legitimava l'estat per concentrar-los en barris com la Mina, esdevenint així un espai racialitzat, segregat i exclòs, condicions resultants del desequilibri econòmic i el diferent accés al mercat d'habitatge que afectava als barraquistes. Així doncs aquest real·lotjament al barri de la Mina, va provocar allò que Larrea (2011) designa com a barraquisme vertical, i que s'ha mantingut fins a l'actualitat.

3.METODOLOGIA

En el moment d'enfrontar-me al treball de camp i l'etnografia pròpiament dita, i atesa la quantitat de material que es podia generar si no acotava el camp d'estudi, vaig optar per focalitzar-ho en l'estudi de les dones d'una família: "els Escudero". Els noms, cognoms del objecte d'estudi i d'altres residents al barri així com de determinades institucions són ficticis per tal de garantir el seu anonimat. Aquesta família va ser real·lotjada als blocs de Marte y Saturno del barri de la Mina durant la dècada dels 80 provinents del barri xabolista del Somorrostro. Actualment viuen en el barri i en alguns casos cohabiten al mateix habitatge fins a quatre generacions dels Escudero. De les dones de la família, s'han tingut converses informals amb la senyora Sofía (83), entrevistes semi-dirigides amb les seves filles Adelina, Teresa, María (totes estan entre els 55 i els 65 anys), també s'ha entrevistat a les nétes: Saray (34), Jordània (30), Carmen (27), Andrea (26); són totes quatre germanes i també a les cosines Chábeli (19) i Drina (18). Pel que fa a la quarta generació, no s'ha mantingut contacte amb elles donat que són menors d'edat. També he fet treball de camp, tant en la Mina com en un mercat proper a la ciutat de Barcelona on es practica la venda ambulat de forma regular tots els dijous des de una parada pertanyent a una de les dones entrevistades, la Jordània, que s'hi dedica i m'ha deixat prendre notes, i treballar des d'allà. Pel que fa a les seves formes de subsistència, estan basades principalment en la venda ambulat, els "mercadillos" i ajudes estatals.

S'han realitzat 9 entrevistes que tenen una durada cadascuna d'entre quaranta minuts a hora i dos quarts i que han estat enregistrades i posteriorment transcrites per a l'elaboració d'aquest treball. Pel que fa a la senyora Sofía, tot i esdevenir una font d'informació històrica de primera mà molt rellevant no s'han pogut efectuar entrevistes de caire formal donada la seva edat i una malaltia degenerativa. Malgrat aquestes circumstàncies si que els seus records a llarg termini han esdevingut claus en alguns moments de la investigació

per avançar en l'etnografia ja que actuaven com a catalitzador de la resta d'entrevistades i manifestaven els seus propis records o pràctiques arrel dels de Sofia.

Pel que fa al treball de camp, vaig estar al mercat en horari de 7 a 14 hores durant sis dijous no consecutius entre els mesos de novembre de 2014 a març de 2015 i al barri de la Mina en nombroses ocasions, ja fos al bar “de les gitanes” o a la Rambla durant aquest mateix període, preferentment en horari de tarda tot i que també s’han produït trobades pels matins i migdies. Aquest treball de camp té la intenció d’oferir una descripció dinàmica d’ambdós espais (el públic i el de les creences) que son primordialment espais de relació i interacció social.

Vull esmentar que tenint en compte la reticència cap a qualsevol forma d’enregistrament de les entrevistes o del diari de camp, vaig utilitzar el mòbil per dur a terme ambdues tècniques. El mòbil es un element quotidià i extensament difós en la comunitat gitana de la Mina, i un símbol d’estatus en funció del model i el preu; per això no va haver problema per tal d’enregistrar les entrevistes. Pel que fa al diari de camp, les notes telegràfiques que prenia les enviava al programa Evernote (resumint: es un programa de gestió de continguts vinculat amb tots els dispositius associats a un compte), i després les recuperava a casa a l’ordinador. Les dones sabien que estava prenent notes, exceptuant un parell de vegades on no van reconèixer el format de la pantalla i aleshores vaig decidir enviar-les a la meua germana en format Whatsapp per tal de emmagatzemar-les d’una altre manera.

4.PRIMERS CONTACTES AMB LA COMUNITAT GITANA I DIFICULTATS PER ACCEDIR AL CAMP

El contacte inicial amb aquesta comunitat es dona arrel d’una situació personal on la senyora Sofia i jo coincidim a la mateixa habitació d’un hospital de Barcelona. Per la dificultat que tenen els membres de la comunitat gitana a l’hora de compartir habitació amb “payas” per la presència nombrosa i constant de la família del malalt¹⁰, es van sentir reconfortats pel fet que no posava inconvenients a aquesta presència massiva. Com l’acompanyament el duien a terme principalment les dones de la família¹¹, els hi vaig

¹⁰ Per saber més sobre l’exclusió de la comunitat gitana als hospitals veure <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-427/sn-427-3.htm> (consultat el 11/04/2015)

¹¹ Per saber més sobre la Cultura de la Cura entre la comunitat gitana veure http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/25954/1/CC_34_09.pdf (consultat el 15/04/2015)

proposar de manera subtil la possibilitat de fer un treball universitari vinculat al seu grup parental. En concret li vaig proposar a la Saray que es la més gran de les nétes i d'alguna manera exercia de portaveu de la branca "jove" de la família amb la institució hospitalària. Em va dir que tot i que no hi havia cap problema, almenys per part seva, això ho havia de parlar amb el seu tiet "tío Quiles"¹². Ho vaig deixar estar durant un mes fins que em van donar l'alta i al mes d'agost del 2014, vaig contactar amb ell. Es va produir la primera trobada a la Mina, al bar "dels gitanos" i em va comunicar que si bé per ell no hi havia cap problema, tot i que seria convenient que sempre m'acompanyés un home de la família, tant per les entrevistes com per a l'estada al barri o al mercat; havia de consultar-ho amb altres tíos, ja que tot i no esdevenir un treball que abraçava la totalitat de la comunitat si era convenient que estiguessin informats, ja que atès que algunes famílies recorren a l'economia submergida per a la seva subsistència, són naturalment reticents a la intrusió en les seves pràctiques quotidianes per part de qualsevol institució. Van reunir-se els tíos i van acceptar tant la realització d'entrevistes i de treball de camp, però amb dues condicions no negociables: en primer lloc, havia d'anar el meu marit a verificar la validesa del meu treball tot i no formar part de la comunitat acadèmica de la UB, i també havia d'estar present un home de la família Escudero en cadascuna d'aquestes pràctiques etnogràfiques, ja que era la família que es responsabilitzava de la meua tasca davant la comunitat i alhora garantia la meua seguretat al barri.

"...si yo se que tu eres buena gente pero no tol'mundo es igual...si ven a tu marío...pues da igual que sea informático o lo que sea (riu)" (Tío Quiles, 60)

5.UNA MIRADA A LA MINA. EL BARRI COM A EIX PRINCIPAL. "GITANOS BUENOS, GITANOS MALOS Y PAYOS"

La família Escudero viu a la Mina des del seu desallotjament al Somorrostro a mitjans dels anys 80 (segons la Sofia, tot i que consultant l'arxiu del Museu d'Història de la Ciutat la reubicació de les barraques del Somorrostro a la Mina es va dur a terme al 1974). Tot i haver viscut durant temporades arreu d'Espanya, sempre han mantingut la seva residència a la Mina. Per a les dones, aquesta circumstància ha esdevingut un element de

¹² El terme "tío" entre la comunitat gitana fa referència als homes de certa edat que han estat pares i avis i tenen una posició d'autoritat. Són qui actuen com a mitjancers en els casos de disputa i els membres de la comunitat a qui es consulten les decisions rellevants. Cada família té un "tío" que representa la mateixa

fortalesa dintre el nucli domèstic ja que la proximitat residencial ha fet que s'enfortissin els llaços entre elles. La Mina representa per les dones el barri de tota la vida però alhora un element de segregació social (“...mi hijo si busca trabajo, ni loco pone que vive en la Mina...Sant Adrián pone...”) que relega als seus habitants a unes condicions de vida pèssimes. Totes les entrevistades coincideixen en que si bé la marginalització del poble gitano ha estat el resultat un llarg procés històric, assenyalen el “problema de la droga”¹³(Cantón Delgado, M. 1999:172) com el factor que va acabar d’estigmatitzar el barri com a focus de marginalització i delinqüència, i creuen que el tractament que s’hi dona des dels mitjans de comunicació tampoc ajuda a millorar la imatge de la Mina. Les dones de la família Escudero parteixen de situacions vitals diferents i en moltes ocasions els seus discursos també ho són, però pel que fa a la droga totes estan d’acord en que es un element marginalitzador en el context del barri. Experimenten un rebuig cap a aquells gitans que venen o consumeixen drogues i els anomenen els “gitans malos” i els culpen de que la Mina esdevingui un territori depreciat i oblidat tant per la resta de la ciutadania com per les institucions.

“Chocho, si es que a mi me tienen mala...con la droga. Que yo tengo un crio de 14 años, el Antonio y aquí...aquí no se puede vivir. Que está tó lleno de jeringuillas, y se nos meten yonquis en el portal...Yo si pudiera, me iba de la Mina, pero que va... (resignada), porque además a la que se sabe que somos gitanos, pues los payos no nos alquilan un piso. Pero yo me tengo que ir de aquí, que esto es siempre lo mismo, drogas y puñaladas, y cuando no, los mossos” (Jordània, 30)

Per a les dones de la Mina, la percepció paya que es té de la mateixa en tant a barri com a residents es provocada per aquests “gitans malos” i tot i que ambdues comunitats (paya i gitana) mantenen una llarga convivència al barri que tot i no esdevenir ideal, si que en el moment actual no existeixen hostilitats entre ells, encara que hagi estat així en el passat.

¹³ En paraules de Cantón Delgado “la droga como principal problema en la dislocación de las costumbres”

CONFLICTES, DONES I FAMILIA

Per tal de poder abordar els discursos i pràctiques de les dones Escudero, havia de consultar la bibliografia en relació al gènere, honor i vergonya i vaig anar a Pitt-Rivers (1977;1989), Peristiany i Pitt-Rivers (1993) i Schneider (1971). Aquests dos conceptes d'honor i vergonya en principi antagònics, atorguen a l'honor una mirada masculina preeminent per sobre de la vergonya com a femení

el honor es un sentimiento demasiado intimo para someterse a definición: debe sentirse, no puede ser analizado más que por el antropólogo. Es un error por lo tanto, considerar el honor como un concepto constante y unico más que como un campo conceptual dentro del cual la gente encuentra la manera de expresar su amor propio o su estima por los demás (Pitt-Rivers 1993:19)

Dins la comunitat gitana de la Mina, les estructures socials i la opinió pública tenen molt pes i l'honor es considerat un element clau que dona vàlua a la família. Aquest honor està basat en la capacitat dels homes de cuidar dels seus i el comportament sexualment "adequat" de les dones. Seran aquests dos aspectes els que preservaran la reputació del grup parental.

La jerarquia de gènere es present dins la família Escudero a l'igual que a la resta de la comunitat gitana, tot i esdevenir més marcada en el cas de la segona generació. Les nètes tot i saber-se subordinades per la patriarcalitat de la comunitat (Lagunas, 2005:243), es rebel·len més contra aquesta situació de submissió. La incorporació de les dones al món laboral es un altre element que les empodera, sobre tot si aquest es l'únic ingrés econòmic a la llar. Consideren que la seva situació no es pitjor que la de les dones payas i de fet el problema més rellevant per a elles és la situació de pobresa i marginalitat en la que viuen, no pas el sotmetiment que tenen per part dels pares i marits. La maternitat continua essent l'eix principal del seu honor i la seva vàlua com a dones que s'incrementa amb cada nova criatura i també esdevé element de força davant de la resta de la comunitat. Durant les entrevistes, les dones de la tercera generació no van interpretar aquesta submissió acceptada com una dependència emocional, sinó com a una manca d'alternatives vàlides per a elles.

“No es tan fácil. Primero, que yo al Julián lo quiero...es buen hombre, tiene sus cosas pero es buen hombre. Y después...¿aonde voy yo sin un duro y con tres crios? Tampoco es que a las payas de la Mina que s’han separao’ les haiga ido mucho mejor. Que aquí hay mucho cabrón, payo y gitano. Y que mira, yo pobre, pero tengo mi casa muy limpia y mi familia a mi lao’...” (Saray, 34)

Per a la família Escudero, històricament el saber de la dona, havia d’estar vinculat a la casa i la família, no a l’escola. Tant la senyora Sofia com les seves filles son analfabetes i les nétes van anar a escola fins als 10/12 anys aproximadament. Pel que fa a les nenes Escudero, les seves mares expressen la voluntat que de que vagin a escola la major quantitat de temps possible, tot i que saben que no es probable que puguin acabar el batxillerat *“...ya me gustaria, incluso a la universidad como tu ¿te imaginas?.. ¿Hay gitanas en la universidad?” (Andrea, 26)*

Aquesta divisió de gèneres es materialitzava en la diferent utilització de l’espai públic; els homes estaven al bar o bé a una banda de la Rambla i les dones estaven en un altre bar, on la propietària era gitana i la clientela era majoritàriament femenina o a la zona de la Rambla de parc infantil. Tant homes i dones podien estar de forma indefinida al carrer, passar-se la tarda i establir relacions socials, tant entre membres de la família Escudero com amb altres gitanos o payos (normalment residents de la Mina).

Aquest romandre femení al carrer es un fenomen relativament nou. De fet, l’Adelina, la Teresa i la Maria afirmen que tot i estar-se al carrer amb les seves filles i nétes, això abans no es feia. Que abans la dona s’estava a casa per que si anava al carrer era per veure’s amb altres homes. Però arrel dels problemes en els habitatges en que havien estat real·lotjades les famílies (Aricó, 2014: 15-35) van començar a baixar al carrer legitimades pel fet de treure els nens al parc, i a l’estiu baixaven a remullar-los amb l’aigua de la font de la Rambla. Arrel dels talls de subministrament de llum que pateixen per manca de pagament aquest costum es va anar difonent i ara son moltes les dones de la Mina que s’estan al carrer (més endavant aprofundirem en aquesta apropiació de l’espai públic). Aquesta nova autoregulació de pautes culturals entre gènere també dona lloc a una nova mescla de llinatges alhora que esdevé una reafirmació cultural i una transformació sociocultural del barri.

Les dones de la família Escudero van decidir agrupar-se totes al bar de “les gitanes” tots els dies, i així deixar d’estar relegades a l’esfera domèstica. Tot i que les relacions que duen a terme son majoritàriament entre el seu grup parental i com a molt entre membres

de diferents famílies gitanes, per a elles ha esdevingut tota una fita poder estendre les seves relacions i ampliar les seves llars, ja que el fet de romandre al carrer no es res més que traslladar les seves pràctiques domèstiques a l'espai públic atès que les condicions dels habitatges no son adequades per poder reunir-se a diari. Arrel d' aquesta pràctica relativament nova, també es produeixen situacions de conflicte bé entre membres de la mateixa família o bé entre membres de diferents clans gitanos, i es aquí on es produeix un nexa entre les pràctiques d'empoderament estudiades: la seva presència al carrer i les pràctiques de bruixeria.

“Estamos en el bar en la terraza, no hace mucho frio. Saray toma Nestea y Jordania un café con leche y yo un café solo. Se acercan dos gitanas con los carros de bebé llenos de ropa para vender. Ellas [Saray y Jordania] me han avisado que no compre nada y les decimos que no. Vuelven a insistir y otra vez que no (parecen jerseys). Se cabrean y cuando se van dicen algo que no entiendo bien però como “pues que os den pol’culo a las tres” (DC, 4 de febrer, pel matí)

El fet de romandre al carrer ha fet que s'hagin intensificat les seves relacions socials entre membres d'altres grups i també l'augment de conflictes. S'ha de dir que els homes romanen aliens a aquests conflictes ja que son “*cosas de mujeres*” i les dones troben en la bruixeria la pràctica en la qual es reforcen com a família. Les dones Escudero guarden un gran secretisme sobre les pràctiques que coneixen però també de manera més acusada de les que han realitzat. Les que s'han portat a terme, han estat de forma majoritària contra altres dones de la Mina (gitanes i payas) amb qui havien tingut conflicte en trobades casuals al carrer per captar l'atenció dels homes Escudero, de manera que el romandre al carrer també es converteix en una eina de control envers els homes de la família. Així el vincle entre les seves pràctiques d'empoderament ve donat per aquesta irrupció de les dones en l'esfera pública.

LLEI GITANA, MALEDICCIONS I “MAL DE OJO”

Per les dones gitanes de la Mina, la Kriss Romaní, llei gitana vigent a Espanya es un dret i un fonament de cohesió i d'identitat (Fajardo, 2000). La llei estatal es utilitzada per les dones entrevistades únicament en cas de divorci i custòdia dels infants però pel que fa a conflictes familiars de caire menor, acudeixen als *tíos* per a la seva resolució. Els gitanos

com la resta de ciutadans estan subjectes a les lleis i a la ordenació estatal. No obstant, la llei gitana tradicional es paral·lela a l'ordenament jurídic del país. Aquesta doble ordenació jurídica els situa entre dos conjunts de normes contradictòries amb valors i condicions molt diferents, i els gitanos es veuen forçats a triar opcions que freqüentment impliquen transgressions en el codi oposat (San Roman, 1986)

Tot i això, tal i com ens indica Cantón Delgado (1999) l'autoritat dels més vells està patint un procés de dislocació important alhora que la llei gitana que abans havia estat inquestionada es percep com a generadora de revenges, "*ajustes de cuentas*" i desterraments (sobretot en oposició a la creença en el "culto" i el pastor)

La llei gitana regula l'estructura social en la qual és el parentiu i la família el seu eix principal. És marcadament androcèntrica ja que únicament són els homes els responsables d'administrar-la i d'entre els homes aquells que hagin estat reconeguts per la seva honorabilitat i honestat (Lagunas, 2005:243). Dos elements imprescindibles per esdevenir *tio* i administrar la llei gitana és estar casat i ser d'una edat avançada.

Únicament gaudeixen d'una certa representativitat a l'hora d'administrar la llei gitana i sempre vinculat a assumptes femenins les vídues grans, a les quals se'ls hi reconeix autoritat en altres espais de poder¹⁴.

Aquests espais de poder són les pràctiques de bruixeria. Per a les dones Escudero i en general per a les dones gitanes de la Mina, hi han dues dones que representen la màxima autoritat en bruixeria per pràctiques de sanació: tia Rando i una que anomenen "la vaqueira"; tot i que les pràctiques de bruixeria no tenen la forma jurídica de la *Kriss Romaní* (de Sousa Santos, B., 2011) es considera la vessant femenina de la mateixa. Ambdós formes de justícia poden mantenir-se separades i al marge de la interrelació d'aquestes amb la llei estatal i s'expliquen pel seu caràcter defensiu o reactiu davant l'Estat i les institucions.

Les pràctiques de bruixeria que es practiquen entre les dones Escudero, són principalment de sanació i complementades amb la medicina oficial-científica, tot i que amb el mòbil apagat gairebé totes confessen haver fet ofrenes o conjurs per sospites de infidelitat dels seus marits.

Una altra pràctica que confessen haver portat a terme és un conjur per allargar el pagament d'un deute que afectava la totalitat de la família i mentre els homes intentaven negociar

¹⁴ Nota de l'autora: La meua condició de vídua m'atorgava un cert respecte entre les dones Escudero, alhora que una certa reticència ja que sabien que el meu marit va morir jove i em van arribar a preguntar si havia practicat alguna "maldad" contra ell.

el pagament amb els altres gitans; les dones Escudero d'entre 60 i 18 anys, que eren vídues o tenien el marit a presó (es a dir, aquelles que no tenien representació masculina davant l'altre clan) van fer un ritual nocturn on anaven de dol, vestides de negre i descalces sobre fulles de llorer. Finalment el pagament es va poder ajornar i van complir-ho a hora sense problemes. Les dones Escudero demanen per a elles la resolució del conflicte i l'eficàcia del conjur:

“si no hubieran hecho eso, a saber si lo habrian arreglao. Porque me dijeron que los hombres no se ponian de acuerdo. Que si unos decían que eran 6000 y los otros que no que era menos...(es toca el cabell). Que nosotras no sabíamos ni cuanto era, solo que era mucho y no podíamos pagarlo; y que vinieron tambien tios de Gràcia porque la cosa estaba mal. Que fueron muchos días hablando...y las viejas hicieron aquello aquella noche y al día siguiente se arregló. No se como però se arregló y es mucha casualidad”. (Carmen, 27)

Per a les dones Escudero, la resolució del conflicte només es explicable a través del “conjuro de las viudas”; es la resposta. El que esdevé definitori de la bruixeria per a les dones Escudero es precisament aquesta vessant d'experiència inaccessible (...no se como pero se arregló...) i com afirma Cantón Delgado (2011) es tracta de quelcom aliè a la raó científica i en conseqüència esdevé essencialment irracional; cristal·litza en la vivència espiritual de les practicants del conjur.

Pel que fa a les pràctiques malèfiques, o al “mal de ojo”; es aquesta la pràctica comunitària maleïda mes temuda i mes convincent per a elles. Davant de qualsevol malaltia o inclús davant l'addicció a les drogues, tot i saber que hi han unes causes fisiològiques per a les mateixes, sempre recorren al “mal de ojo” com a forma d'explicació. El “mal de ojo” per a elles era molt patent en mi, atesa la meva condició de seropositiva i vídua.

“¿No te das cuenta, que t'han mirao mal? Que aquí hemos visto morir del sida a medio barrio, que toas las familias se les ha muerto alguien del sida. Pero nunca mujeres, bueno si, pero no gitanas decentes. Pero encima, se muere tu marido. Que lo tuyo es un mal d'ojo que me llamo yo Saray. Si la yaya estuviera bien te diria...que hay muy fuertes y que hacen mal de ojo muy fuertes, payas incluso...(m'agafa la ma)” (Saray, 34)

El “mal de ojo” entre les dones Escudero, sempre es fa mitjançant la mirada que ha de tenir algun sentiment associat com ara l’admiració o l’enveja, tot i que la ràbia es un element molt important entre la comunitat gitana per fer “mal de ojo”. Sempre es projecta mitjançant els ulls, o també mitjançant una maledicció i es pot fer a una casa, família o persona.

En aquest cas, la totalitat de les dones Escudero van assegurar no practicar malediccions ni “mal de ojo”, precisament perquè hi creien i el temien molt, totes havien vist com alguna dona practicava una maledicció que s’acabava complint inclús entre nenes de deu anys. Per a elles, el poder de la maledicció era tan fort que tot i saber-les, em van fer anar a la tia Rando com a dona d’autoritat perquè era ella la persona que me les podria dir sense que aquestes es duguessin a terme i esdevinguessin efectives, ja que ella tenia la potestat de neutralitzar-les encara que es verbalitzessin en veu alta.

“Hoy he ido a ver a tía Rando. Me acompañaba Saray y Andrés, ya que no querían que fuéramos las mujeres solas. Me ha dicho que Andrés se quedaría con el bolso, que no podía usar nada [ni móvil ni libretas], solo oír y no hablar. Intento recordar las maldiciones pero solo recuerdo que tenían que ver con el amor. La que más recuerdo es una que decía algo así como que “llorarás por los hombres tanto como tú has hecho llorar por ellos a otras mujeres” y otra que decía “que el dinero te sobre pero el buen gusto te falte [refiriéndose a hombres]”. Me ha asegurado que como no van lanzadas a mí, no tienen poder porque ella las neutraliza (tía Rando ha dicho las para, creo (DC, 20 de març de 2015, a primera hora de la tarda)

ESPAI PÚBLIC I EMPODERAMENT

Tal i com he comentat amb anterioritat, en les dues darreres dècades ha cristal·litzat una nova pràctica social que abans pertanyia només als homes, i ha trencat la barrera de gènere. Es tracta de l’apropiació de l’espai públic. Les dones han sortit al carrer i ja no únicament per anar a vendre o comprar. Actualment la majoria de les seves pràctiques socials es desenvolupa dins d’aquest entorn. Això enforteix la relació entre les dones de la comunitat en general i del mateix clan en particular donat que en les trobades que es fan a casa moltes vegades les converses estan coaccionades per la presència dels homes. En l’espai públic els homes es mantenen al marge de les converses que mantenen elles, en

primer lloc per una diferenciació espacial marcada, els homes al bar o bé a una banda de la Rambla i les dones en un altre bar, on la propietària era gitana i la clientela era majoritàriament femenina o a la zona de la Rambla de parc infantil, però també pel fet que eren elles les que tenien cura dels avis i avies i dels nens tot i romandre al carrer.

Les dones de la Mina al carrer porten a terme moltes activitats: venda ambulants, cura dels infants, menjars col·lectius, es pentinen, s'arreglen les ungles, tenyeixen roba, etc. Aquesta presència al carrer es perseguida per les autoritats (els mossos d'esquadra de la comissaria de la Mina) que tot i no detenir ni denunciar a les dones; les fan dissoldre's i interrompre l'activitat que estiguin desenvolupant. En el cas de la venda ambulants, les multen i els hi requisen la mercaderia i en el cas que estiguin banyant els nens a la font o hi hagi nens nus jugant amenacen amb trucar a serveis socials. Tot i aquesta persecució, elles continuen baixant al carrer tots els dies.¹⁵

Per a les adolescents, el carrer s'ha convertit en un espai per trobar-se amb els nois de la seva edat, ja que les retiren de l'escola o si hi ha pressió per part d'aquesta les matriculen però les porten molt poc, el temps just per tal que no siguin reclamades per Benestar Social. Aleshores és al carrer on es retroben amb els nens que havien anat a escola, o els nens que els hi agraden (a aquesta activitat l'anomenen *roneo*¹⁶). Tot i no haver entrevistat a les que serien la quarta generació de dones Escudero, ja que són menors tot i no haver-lo pogut registrar en la llibreta de camp al moment ja que al esdevenir tan joves no sabia fins a quin punt podria generar malestar entre els adults, vaig poder observar les seves pràctiques. Aquest fragment va ser escrit (al igual que el de *tía Rando*) amb posterioritat a la meua estada

“Hay seis chicas, cuatro son Escudero y primas entre ellas y la otra es amiga pero también tiene algún tipo de parentesco, no me ha quedado claro cual. Tendrán entre 13 y 15 años, hablan de ir mañana al centro comercial de Diagonal Mar que quieren mirar ropa de una tienda que se llama Primar (algo así) porque va a ser el cumpleaños de una tal Rosi. Hablan de los chicos que irán al cumpleaños de la Rosi, todas están enamoradas de uno u otro y comienzan a hacer

¹⁵ Per saber més sobre la persecució policial a dones que s'estan al carrer s'ha de veure el capítol de **Fernández, M.** (2014) “Control institucional sobre flujos urbanos en la calle d'en Robador” a *Matar al Chino. Entre la revolución urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona*. Barcelona. Virus Editorial, pp. 309-318

¹⁶ Nota de l'autora: La paraula *roneo* no està acceptada per la RAE i tampoc hi ha cap definició concreta. Pel que ha vist l'autora fa referència a tot tipus de pràctiques de seducció subtils que llencen les noies cap als nois (sempre molt joves) Inclús ho tenen com una pràctica d'oci “...vamos a ronear...”

una coreografía para la fiesta con una canción de Jason Derulo. También hablan de un programa de televisión que se llama “La Voz”, que ha empezado y quieren copiar una canción de una chica que sale concursando. Ponen el móvil y comienzan a bailar. Una de ellas se cansa al cuarto de hora y se sienta a mi lado, me pregunta que porque llevo el pelo corto y le digo que porque me gusta; me dice que es feo, que las chicas y las mujeres aunque sean mayores tienen que llevar el pelo largo, cuanto más largo mejor. Yo le pregunto si tarda mucho tiempo en cuidárselo, me contesta que sí, que muchísimo pero que no le importa que se lo pasa superbién y que quiere ser peluquera, que con sus amigas se pasan el tiempo poniéndose diademas y clips e inventándose peinados” (DC, 9 d’ abril de 2015, 16 h. aprox)

Per a les dones Escudero, el fet de mantenir-se fermes en la seva decisió de romandre al carrer encara que en ocasions provoqui conflictes de gènere en el si dels matrimonis, també esdevé un mode de recreació i negociació de la seva identitat com a gitanes i com a dones (Canton Delgado, 1999). Aquestes pràctiques urbanes esdevenen una opció individual i comunitària que s’enfronta al control de les institucions estatals i que empodera a les dones en el seu context familiar i sociocultural. Però alhora aquesta permanència (o pertinença) al carrer també esdevé font de nous conflictes i motiu d’estigmatització per part de la resta de residents del barri. Aleshores aquesta estigmatització resulta triple, pel fet de ser dones, gitanes i romandre al carrer. Com a exemple assenyalaré que una de les pràctiques més rebutjades per la resta de residents es la comensalitat urbana; ja que com hem comentat abans amplien les fronteres del seu menjador i baixen taules, cadires, olles, vaixel·la i normalment fan el sopar. L’estigma que més recau sobre elles (també sobre els homes) es el d’ “incívics”, entenent el civisme com una ideologia que delimitaria i fundaria un manera de comportar-se adequadament al marge o en contra de las maneres altres de fer-ho, pròpies de la diversitat de poblacions urbanes de Barcelona (Fernández, M. 2014:324). En canvi aquest estigma d’incívics com diu Goffman (1989) no implica a individus sinó a rols d’interacció, posa en marxa un procés social de dos rols en un context determinat. Sota aquest prisma, considerariem l’incivisme de les dones gitanes com una perspectiva: son incíviques quan ocupen el carrer per menjar en família però no quan l’ocupen per participar en una activitat institucional com es el Festival de Cante Flamenco de la Mina

CONCLUSIONS

No es el meu propòsit en conseqüència , almenys en aquest treball oferir resultats definitius ja que considero que esdevindria una tasca molt més profunda i llarga en el temps.

En primer lloc, m'agradaria fer referència a la oposició tradició/modernitat en que operen les dues pràctiques d'empoderament femení aquí representades. La bruixeria, tot i esdevenir una pràctica temuda, no té la rellevància entre les dones més joves que s'observa en generacions anteriors i en canvi la lluita per poder utilitzar l'espai públic es molt més visible entre dones joves i adolescents. Per a elles, el fet de poder sortir al carrer i quedar-s'hi esdevé una manera d'escenificar una assolida parcel·la d'independència. Com a minoria subordinada dintre la pròpia comunitat, la resistència subjacent a la dominació de gènere i institucional queda palesa en l'apropiació de l'espai públic i la bruixeria resulta una pràctica social que tot i ser agenciada per les dones es produeix a la ombra de la vida pública, es una esfera privada, domèstica i gairebé secreta. Aquest canvi en el patró de les pràctiques d'empoderament, es part d'una transformació més profunda en els processos de socialització de les dones forma part d'una oscil·lació entre l'allunyament i el retorn a les pautes tradicionals que impregna la totalitat del grup.

Aquestes dues maneres d'enfrontar-se amb el poder hegemònic (ja sigui patriarcal o institucional), també són una forma de cohesió i d'adhesió al gènere i a la comunitat envers l'altre (homes gitanos o payas) que son percebuts com elements contaminants de les seves pràctiques però també dominables. En aquests context de dissidència hi ha un rebuig col·lectiu a aquestes estructures dominants i la representació simbòlica d'ambdues pràctiques ens dona pistes de la interrelació que les dones Escudero viuen amb el context sociocultural que les envolta. Si bé no s'inverteixen les estructures jeràrquiques dominants, les dones tenen la possibilitat de crear aquests espais que els hi pertanyen de manera única.

Per concloure m'agradaria ressaltar com tot i partir d'una situació de dependència i submissió en les relacions de poder la incorporació de noves pràctiques de resistència com ara aquesta ocupació dels carrers visibilitza a les dones i les incorpora a l'esfera pública, es una dimensió que les empodera en una comunitat que tendeix a excloure-les d'aquest espai públic, entès com a espai urbà i d'interrelacions.

BIBLIOGRAFIA

- Aricó, G. (2014). La vida en “Venus”. Gentrificación, conflicto y reproducción social en el barrio de la Mina, Barcelona a *Periferias, Fronteras y Diálogos*. Actas del XIII Congreso de Antropología de la Federación de Asociaciones de Antropología del estado español. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona
- Delgado, M. (2007). *Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles*. Anagrama. Colección Argumentos. Barcelona
- Clebert, P. (1965) *Los gitanos*. Ayma S.A. EDITORA. Barcelona
- Fajardo Sánchez, L.A. (2000) *La Kriss Romaní. El derecho de un pueblo que ama la paz*. Seminario Internacional de Justicia Comunitaria. Ámbito Jurídico, tomo 1. Facultad de Derecho, Universidad Nacional de Colombia. Bogotá.
- Fernández, M. (2014) *Matar al Chino. Entre la revolución urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona*. Virus Editorial. Barcelona
- Lagunas, D. (2010). *Segregar, producir, contestar. Una etnografía con gitanos andaluces de la Mina*. Ed. Entitema. Madrid
- Lagunas, D. (2006) *El buen gitano. Imaginarios, poder y resistencia en la Gran Barcelona*. Quaderns-e de l’Institut Català d’Antropologia 2006 nº 8b. Barcelona
- Lagunas, D. (2005) *Los tres cromosomas. Modernidad, identidad y parentesco entre los gitanos catalanes*. Editorial Comares. Granada
- Pitt-Rivers, J. , “Introducción” en Pitt-Rivers, J. y Peristiany G. (eds) (1993) *Honor y gracia*. Alianza Editorial. Madrid
- Ramírez Heredia, J. de Dios (1973). *Vida gitana*. Ediciones 29. Barcelona
- San Román, T, coord. (1986) *Entre la marginación y el racismo. Reflexiones sobre la vida de los gitanos*. Alianza Universidad. Madrid